

**Рускуліс Л., д.пед.н., завідувач кафедри української мови та літератури, Чижик А., здобувач вищої освіти філологічного факультету
Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського**

ЛІНГВІСТИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ДІЄСЛОВА В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Мова в школі вивчається як цілісне явище. На сьогодні особливої уваги набуває пояснення відображення в програмах та реалізація в навчально-методичних посібниках ідеї міжрівневих мовних зв'язків. У лінгвістичній науці виділено п'ять основних рівнів мови: фонетико-фонематичний (фонологічний), лексико-семантичний, словотвірний, морфемно-морфологічний і синтаксичний. Кожен із цих рівнів органічно пов'язаний з іншим.

Вивчення морфології в шкільному курсі української мови передбачає ознайомлення та поглиблення знань учнів як про самостійні, так і службові частини мови. На основі граматичних правил учні розвивають мовлення, логічне мислення, збагачують словниковий запас. Знання про частини мови, вміння розмежовувати родові та видові поняття, відомості про способи словозміни допомагають у подальшому засвоювати такі розділи, як синтаксис, орфографія, пунктуація.

Вивчення дієслова починається в початкових класах і продовжується в середній школі. Учні формують поняття дієслова як самостійної частини мови, більш детально знайомляться з основними граматичними категоріями цього класу лексем.

Вивчаючи дієслово, учні оволодівають такими уміннями та навичками, як: безпомилкове виділення дієслів у тексті, розуміння їх синтаксичної ролі; утворення дієслів відповідно до правил словотвору; правильне узгодження цього класу лексем із словами інших частин мови під час спілкування, написання текстів.

Морфологія – частина граматичного устрою мови, яка об'єднує граматичні класи слів (систему морфологічних одиниць), притаманні їм морфологічні категорії та форми, а також правила їх функціонування [1, 20].

В українській мові вчені виділяють 10 частин мови (великі за обсягом класи слів, об'єднані спільністю загального граматичного значення і його формальних показників):

- самостійні (повнозначні, оскільки мають лексичне значення; мають морфологічні ознаки (рід, число, особу та ін.); є членами речення): іменник, прикметник, дієслово, числівник, займенник, прислівник;

- службові (не мають лексичного значення; не є членами речення): сполучник, прийменник, частка;

- окремі: вигук (виражає емоції).

Дієслово – самостійна частина мови, що «виражає ознаку в її динамічному різновиді, а також відношення до тих слів, з якими воно поєднується» [3, 8]. Слова, які належать до цієї частини мови характеризуються наявністю багатьох відтінків лексичних значень, широкими синтаксичними

можливостями, системою різних граматичних форм. Разом з іменником дієслово посідає центральне місце в системі частин мови за своїми семантико-синтаксичними функціями: для іменника – це функції підмета й додатка, для дієслова – присудка.

Основною граматичною категорією дієслова є дія. Її супроводжують такі категорії, як стан, вид, спосіб, час, особа.

Формами стану виражається відношення дії (і стану) до суб'єкта й об'єкта. Ця категорія не розкривається у флексіях чи афіксах. Належність того чи того дієслова до певного стану позначається на його зв'язках з іншими словами в реченні, тобто має мовне вираження. Усі дієслова в залежності від характеру дії, яку вони виражають, поділяються на перехідні та неперехідні [2, 150].

У сучасній українській мові (за теорією В. Виноградова) розрізняють активний та пасивний стан дієслова. Виділяють також групу зворотних дієслів, в яких пасивне значення формується постфіксом *-ся*.

Перехідні – дієслова, що означають дію, яка переноситься на об'єкт (*читаємо книгу, малюємо фарбами, будуємо багатопверхівки*). Перехідні дієслова належать до активного стану. У реченні вони означають дію, спрямовану на прямий додаток (іменник у формі знахідного відмінка без прийменника).

Неперехідні – дієслова, які мають значення дії, яка не спрямована і не переходить на інший предмет (*сади цвітуть, хліба ростуть, жита колосяться*). Неперехідні дієслова відносяться до пасивного стану. У реченні з дієсловом пасивного стану реальний виконавець дії може й не називатися.

Зворотні дієслова виражають дію, яка спрямована на дійову особу.

Категорія виду містить дієслова доконаного та недоконаного виду.

Доконаний вид означає дію, обмежену в часі, вказує на її завершеність: *прибіг, напишу, пішов би*. Дієслова доконаного виду відповідають на питання що зробити? що зробив? що зроблю? та ін.

Дієслова недоконаного виду виражають дію, не обмежену в часі, не завершену: *малював, читаю, будемо писати*. Відповідають на питання що робити? що робив? що роблю? що робитиму?

Дієслова доконаного виду утворюються із дієслів недоконаного виду за допомогою:

- префіксів (*читати - прочитати*);
- суфіксів (*кричати- крикнути*);
- наголосу (*розкидати- розкидати*);
- чергування звуків: (*сидіти- сісти (и- і)*);
- різних основ (*ловити- піймати*).

Більшість слів належить до видових пар: *малювати – намалювати, ліпити – зліпити*.

Дієслівна категорія способу служить для вираження відношення дії до дійсності. Дієслово має три способи: дійсний, умовний, наказовий.

Час – граматична категорія, що служить для відображення в дієслові об'єктивного часу, що є умовою існування зовнішнього світу [2, 154]. Дієслова

мають три часові форми: теперішній, минулий і майбутній час. Теперішній час вказує, що дія відбувається у момент повідомлення про неї. Відповідає на питання що роблю? що робиш? (*пишу, сиджу, виконую*). Дієслова теперішнього часу змінюються за родами та числами, мають як доконаний, так і недоконаний вид. Минулий час – дія відбулася до моменту повідомлення про неї. Відповідає на питання що робив? що зробив? (*написав, зрозумів*). У минулому часі дієслова змінюються за особами й числами, мають лише недоконаний вид. Майбутній – дія відбудеться після моменту повідомлення про неї, і відповідає на питання що зроблю? що робитиме? (*напише, буде писати*). Дієслова майбутнього часу змінюються за особами й числами, мають доконаний і недоконаний вид.

Особові форми дієслів – дієслова, в яких можна визначити особу. Ця граматична категорія відображає ставлення дії до мовця (*він малює, вона писала, ми зробили*). У реченнях особові дієслова завжди виступають присудками.

Категорія особи властива дієсловам дійсного способу теперішнього й майбутнього часу та дієсловам наказового способу. У минулому часі особа в дієслові не виражена, а передається підметом [2, 158-159].

Безособові дієслова – дієслова, які виражають назву такої дії, при якій дійова особа не називається. Ці дієслова передають явища природи (*світає, вечоріє*), стан людини (*лихоманить, температуруть*), стан, що створюється помимо волі людини (*мені не віриться, мені не спиться*).

Зміна дієслів за особами, часами і числами називається дієвідмінюванням. До I дієвідміни належать дієслова, які в 3 особі множини мають закінчення -уть, -ють, а в інших особах наявні букви е, є. До II дієвідміни належать дієслова, які в 3 особі множини мають закінчення -ать, -ять, а в інших особах наявні букви и, ї.

У реченні дієслово найчастіше виступає присудком. Для усвідомлення варіантів вживання дієслова як іншої частини речення доцільно використовувати вправи на розбір та конструювання речень.

Отже, оскільки дія передається як граматичний предмет, то дієслово має такі граматичні категорії, як стан, вид, спосіб, час, особу. Визначивши відмінність між лексичним та граматичним значенням слова, вивчивши формальні ознаки дієслова, закріпивши знання про граматичні категорії дієслова, його роль у реченні, учні розвивають свої мовленнєві уміння та навички, вміння логічно мислити.

Список джерел:

1. Горпинич В.О. Морфологія української мови: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: ВЦ «Академія», 2004. – 336 с. (Альма-матер).
2. Медушевський А.П. Викладання фонетики і морфології української мови у восьмирічній школі / Посібник для викладачів української мови восьмирічної школи та студентів факультетів мови й літератури педагогічних інститутів. – К.: «Радянська школа». – 1962. – 320 с.
3. Русанівський В.М. Дієслово – рух, дія, образ. – К.: «Радянська школа». – 1977. – 111 с.